

YARASHUV INSTITUTINING QADIMGI MANBALARI VA IBTIDOIY SHAKLLARI

Baxodir Axmedov,

O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi Jinoyat-
protsessual huquqi kafedrası katta o'qituvchisi
<https://doi.org/10.5281/zenodo.20555521>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 26-may 2026 yil
Ma'qullandi: 28- may 2026 yil
Nashr qilindi: 30- may 2026 yil

KEY WORDS

yarashuv instituti, sulh, diyya, qisos, To're huquqi, "Avesto", odat huquqi, shariat, tovon to'lash, jinoiy javobgarlikdan ozod qilish, tarixiy-huquqiy tahlil.

ABSTRACT

Mazkur maqolada yarashuv institutining qadimgi manbalari va ibtidoiy shakllari tarixiy-huquqiy tahlil usulida o'rganilgan. Bilishning deduktiv metodidan foydalanilgan holda Qadimgi Rim, Bobil, Xitoy va Hindiston kabi ilk sivilizatsiyalar tajribasi, shuningdek hozirgi O'zbekiston hududida amal qilgan "Avesto", Turk xoqonligi davrining To're huquqi va shariat normalari tahlil qilinib, tadqiqot natijalariga ko'ra, yarashuv instituti mustaqil protsessual shaklda rasmiylashmagan bo'lsa-da, uning asosiy elementlari — zararni qoplash, jabrlanuvchi roziligi va jazoni yengillashtirish — insoniyat tarixining ilk bosqichlaridan buyon amalda bo'lgan va zamonaviy huquq tizimiga evolyutsion yo'l bilan kirib kelganligi haqida xulosaga kelingan.

Barchamizga ma'lumki, jamiyatda yuzaga keladigan nizolarni hal etish va ijtimoiy adolatni tiklash masalasi insoniyat tarixi qadimidan dolzarb bo'lib kelgan. Yarashuv instituti — bu tarixan shakllangan, xalqimizning bag'rikenglik, kechirimlilik va insonparvarlik qadriyatlarini o'zida mujassamlashtirgan huquqiy fenomendir. U kecha yoki bugun paydo bo'lgan emas, balki ming yillik tarixiy tajriba zaminida vujudga kelgan va takomillashib borgan.

Shu nuqtayi nazardan so'nggi yillarda mamlakatimizda olib borilgan islohotlar natijasida o'tmishda yashab o'tgan ajdodlarimizdan bizga meros bo'lib kelayotgan ezgulik va rahmdillik kabi ko'p asrlik an'analarimizga mos bo'lgan o'rtadagi nizolarni tomonlarning kelishuvi asosida tinch yo'l bilan hal etilishi, kechirimlilik, mehr-oqibat timsolida o'z ifodasini topgan yarashuv instituti huquqni qo'llash amaliyotiga keng joriy qilindi. Xususan, 2001 yil 29 avgustda "Jinoiy jazolarning liberallashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining Jinoyat, Jinoyat-protsessual kodekslari hamda Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksiga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish haqida"gi Qonuni¹ qabul qilinishi, shuningdek O'zbekiston Respublikasi

¹ O'zbekiston Respublikasining 29.08.2001 yildagi "Jinoiy jazolarning liberallashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining Jinoyat, Jinoyat-protsessual kodekslari hamda Ma'muriy javobgarlik

Prezidentining 2020 yil 10 avgustdagi “Sud-tergov faoliyatida shaxsning huquq va erkinliklarini himoya qilish kafolatlarini yanada kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmonining² qabul qilinishi mazkur yo‘nalishdagi muhim huquqiy asos bo‘ldi desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Biroq yarashuv institutining zamonaviy qonunchilikdagi mavqeini to‘liq tushunish uchun uning tarixiy ildizlarini chuqur o‘rganish zarur. Zotan, yarashuv instituti kecha yoki bugun paydo bo‘lgan emas, u xalqimizning tarixiy an‘analariga mos tushadigan³ tarixan shakllangan bag‘rikenglik, kechirimlilik kabi insoniy qadriyatlarning zamonaviy ko‘rinishi xolos.

Zero, moziyga qarab ish ko‘rmoq, xayrlidir⁴. O‘zbek xalqining haqiqiy millatparvari Mahmudxo‘ja Behbudiyning ta‘biri bilan aytganda esa “Moziy – istiqbolning tarozusidir”⁵. Qancha ko‘proq o‘tmishga nazar sola olsangiz, shuncha yaxshiroq kelajakni ko‘ra olasiz⁶.

Tarixdan ma‘lumki, yarashuv institutining ilk ko‘rinishlari qadimgi jamiyatlarda paydo bo‘lgan.⁷ Qonunni buzgan shaxs va uning ta‘siridan jabr ko‘rgan shaxs o‘rtasidagi yarashuv tartib-taomillari qadim zamonlardayoq vujudga kelganligi juda mantiqiy bo‘lib, chunki u vaqtlarda davlat hokimiyati to‘liq shakllanib ulgurmagan. Shuning uchun ham bu vaqtda jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar davlat tomonidan tartibga solinmagan. Yarashuv tartib-taomillarining shakllanishiga odat normalari katta ta‘sir ko‘rsatgan. Ushbu odatlarga ko‘ra, jabrlanuvchi tomon bilan u bilan yarashish, unga tovon to‘lab, nizoni hal qilish mumkin bo‘lgan.

Endilikda yarashuv institutining vujudga kelishi va shakllanishini insoniyat tarixida ilk yuzaga kelgan sivilizatsiyalar misolida tahlil qilib chiqsak. Eng avvalo, tom ma‘noda hozirgi zamonaviy qonunlarning ilk ko‘rinishlari yuzaga kelgan Qadimgi Rimdan boshlasak.

Tarixiy manbalardan ma‘lumki, miloddan avvalgi VIII asrda Rim shahri tashkil topgandan keyin asta-sekinlik bilan uning davlat tuzilishi va huquqiy tizimi shakllana boshladi. Podshohlik davridagi Rim (miloddan avvalgi 753–509-yillar)da⁸ jamiyat munosabatlari yuqorida tilga olingan odatlar asosida tartibga solinar edi.

Keyinchalik, Qadimgi Rim tarixi davrlashuviga ko‘ra, ilk yozma huquqiy manbalarning paydo bo‘lishi miloddan avvalgi V asrga, ya‘ni Rim Respublikasi davriga to‘g‘ri keladi. Xususan, mazkur davrning eng muhim me‘yoriy-huquqiy hujjatlaridan biri sifatida O‘n ikki jadval

to‘g‘risidagi kodeksiga o‘zgartishlar va qo‘shimchalar kiritish haqida”gi” 254-II-son Qonuni/<https://lex.uz/>(Elektron manbaga murojaat qilingan sana: 10.12.2025 y)

² O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 10 avgustdagi “Sud-tergov faoliyatida shaxsning huquq va erkinliklarini himoya qilish kafolatlarini yanada kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6041-son Farmoni/<https://lex.uz/docs/4939467/> (Elektron manbaga murojaat qilingan sana: 10.12.2025 y)

³ Eshmatov Sh. Yarashuv instituti – xalqimizga xos kechirimlilik va insonparvarlikning yorqin namunasi// URL: <http://www.xdp.uz/huquqiy-axborot/27> (Elektron manbaga murojaat qilingan sana: 20.12.2025 y)

⁴ Abdulla Qodiriy, “O‘tkan kunlar”, Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1983, 5-bet

⁵ To‘ychiyeva S. “MUTAFAKKIRLARNING MA‘RIFIY QARASHLARI”. ACUMEN: International Journal of Multidisciplinary Research, vol. 2, no. 6, June 2025, pp. 109, <https://inlibrary.uz/index.php/aijmr/article/>(Elektron manbaga murojaat qilingan sana: 20.12.2025 y)

⁶ Churchill, W. S. (1974). Churchill: Speeches 1938–1945. London: Cassell Publishers. – P. 233.

⁷ Shukurov J.R. O‘zbekiston Respublikasida yarashuv institutini qo‘llash va uni takomillashtirish istiqbollari. Yu.f.f.dok (PhD) dis. – T., 2025. – 16 b.

⁸ https://uz.wikipedia.org/wiki/Qadimgi_Rim (Elektron manbaga murojaat qilingan sana: 20.12.2025 y)

qonunlarini qayd etish mumkin. Ushbu qonunlar orqali turli jamiyat munosabatlari huquqiy jihatdan tartibga solingan⁹.

Ta'kidlab o'tish joizki, mazkur qonun qabul qilingan davrda rim huquqshunosligida huquq tarmoqlari hali ajratilmagan edi. Biroq, umumiy huquqni tahlil qilish orqali huquqbuzar bilan jabrlanuvchi o'rtasidagi yarashuv institutiga oid normalarni ajratib ko'rsatish mumkin, deb hisoblaymiz. Bu esa mazkur institutning rivojlanish tendensiyalarini aniqlash imkonini beradi. Chunki hozirgi kunda jahonning ko'plab davlatlari Qadimgi Rim huquq tizimini meros qilib olgan va uni samarali ravishda qo'llab kelmoqda.

Ma'lumki, rim huquqining dastlabki davridgi asosiy tamoyillaridan biri — jinoyat va jazo o'rtasidagi mutanosiblik tamoyili, ya'ni "ko'zga ko'z" qoidasidir. Shu bilan birga, zarar yetkazgan shaxs bilan zarar ko'rgan shaxs o'rtasida yarashuvga erishish imkoni ham mavjud bo'lgan. O'n ikki jadval qonunlarida sudgacha bo'lgan vaqt oralig'ida taraflarni yarashtirishga urinish zarurligi qayd etilgan. "Ko'zga ko'z" tamoyili yarashuv amalga oshmagan taqdirdagina tadbqiq etilgan. O'n ikki jadval qonunlarining VIII jadvalida quyidagicha qoida belgilangan edi: "Agar biror shaxs boshqasiga tan jarohati yetkazsa va u bilan yarashmasa, unga ham xuddi shunday jarohat yetkazilsin"¹⁰.

Keyinchalik, huquqbuzarliklar faqatgina shaxs va uning xususiy mulkiga emas, balki jamiyat va davlat manfaatlariga ham zarar yetkazishi sababli Rim huquqida ommaviy delikt (*delictum publicum*) tushunchasi ilgari surilgan. Shu bilan birga, deliktlar ham ikki turga, ya'ni *delictum privatum* hamda *delictum publicum*ga bo'lingan. Natijada bunday holatlarda yarashuv imkoniyati cheklangan.

Buning mohiyati shundaki, ko'p hollarda jinoyat ishlarini ko'rib chiqish uchun jabrlanuvchining arizasi talab etilmasdan, davlatning o'zi tashabbuskor sifatida ishni sudga qadar tekshiruvga olib chiqishi mumkin bo'lgan. Biroq, agar huquqbuzarlik xususiy deliktlar (*delictum privatum*)ga qarshi sodir etilgan bo'lsa, faqatgina jabrlanuvchining sudga da'vo bilan murojaatidan so'nggina aybdor shaxsni javobgarlikka tortish imkoniyati vujudga kelgan.

Delictum privatum (xususiy deliktlar) turkumiga o'g'irlik, haqorat, boshqalarning mulkini noqonuniy yo'q qilish yoki shikastlash, qarzdorlarga zarar yetkazish kabi huquqbuzarliklar kirgan¹¹.

Qadimgi Rimda yarashuv institutining rivojlanishiga sud tizimi ham ta'sir ko'rsatgan. Bu tizimda isbotlash uchun dalillarni yig'ish majburiyati to'liq jabrlanuvchi shaxs zimmasiga yuklangan bo'lib, formulalar sud jarayonida "bir guvoh – guvoh emas" degan qoida amal qilgan, ya'ni yetarli miqdorda guvoh bo'lmasa, aybdorlikni isbotlash mushkul bo'lgan. Shu sababli sud muhokamasi jarayonida guvohlarni ta'minlash va dalillar yig'ish mas'uliyati jabrlanuvchiga yuklangan¹². Shuning uchun agar yetarlicha dalil va guvoh topishning imkoni bo'lmasa, jinoyat sodir etgan shaxs bilan yarashuvga borish oqilona yechim sifatida ko'rilgan.

Yarashuvni sud jarayoni davomida ham amalga oshirilishi mumkin bo'lib, ushbu kelishuv transaksiya (*transactio*) deb atalgan. Bunday kelishuv asosan dalillar yetishmaganda va sud

⁹ Суверов С.Е. Примирение правонарушителя с потерпевшим в древнем Риме.

elibrary_42445506_34776589.pdf/(Elektron manbaga murojaat qilingan sana: 11.01.2026 y)

¹⁰ Памятники Римского права. Москва, Зерцало, 1997.

¹¹ Новицкий И.Б. Римское право. М., 1994. – 219-220 с.

¹² Омельченко О.А. Основы римского права. СПб., 1993.-76-77 с.

jarayoni cho'zilib ketganda qo'llanilgan¹³. Bunday vaziyatda jabrlanuvchi talab qilgan tovon pulining ma'lum qismini olish imkoniga ega bo'lgan. Ko'p hollarda ayblov zarur miqdordagi pul kompensatsiyasi to'langandan so'ng bekor qilingan. Masalan, rim fuqarosi Verres jabrlanuvchiga 300 ming sestersiy to'lab, sud ta'qibidan qutulib qolgan¹⁴.

Shunday qilib, Qadimgi Rim huquq tizimida odat huquqi normalari amal qilgan bo'lib, ular jinoyat sodir etgan shaxs va jabrlanuvchi o'rtasida yarashuvga erishish uchun huquqiy sharoit yaratgan.

Qonunlarning yuzaga kelishi va shakllanishi haqida gapirilganda "Hammurapi qonunlari"ga e'tibor qaratmaslik mushkuldir. J.R.Shukurovni ta'biri bilan aytganda qadimgi Bobilda "Hammurapi qonunlari" asosida zararni qoplashni tartibga soluvchi qoidalarini yarashuv institutining dastlabki namunasi sifatida ko'rish mumkin¹⁵.

Darhaqiqat "Hammurapi qonunlari"da "yarashuv" degan so'zning o'zi qo'llanilmagan bo'lsa-da, tovon to'lash va zararni qoplash orqali aybdorning jazodan ozod bo'lishi — yarashuvning ilk huquqiy ko'rinishi hisoblanadi. Misol uchun, 209–214-moddalarida jabrlanuvchi tovon orqali rozi bo'lsa, jinoiy jazo berilmasligi, 250–252-moddalarida zarar tovon bilan qoplansa, aybdor ozod bo'lishi va 266 -moddasida isbot bo'lmasa, shaxs oqlanishi qayd etib o'tilgan¹⁶.

Qadimgi Xitoyning miloddan avvalgi yozma manbalarini tahlil qiladigan bo'lsak, manbalarda "yarashuv" atamasi zamonaviy ma'noda qonun moddasi sifatida uchramaydi. Biroq "Zhōu Lǐ" (Chjou marosimlari), "Lǐ Jì" (Marosimlar kitobi), "Lúnyǔ" (Konfutsiy suhbatlari), "Shū Jīng" (Tarix kitobi) kabi klassik asarlarda hamda "Qin bamboo slips" (Qin davri qonun taxtachalari)da yengil jinoyatlar va nizolarni jazo qo'llamasdan, adovatni bartaraf etish, tovon to'lash va kelishuv orqali hal qilish ustuvor tamoyil sifatida ifodalangan. Bu manbalar yengil va o'rta jinoyatlarda kechirim va kompensatsiya amaliyoti mavjud bo'lganini tasdiqlaydi.

Misol uchun, m.a. IV–III asrlarga oid "Zhōu Lǐ" (Chjou marosimlari)ning mahalliy amaldorlar vazifalari bayon qilingan "Diguan Situ" bo'limida "Asosiy qadriyat — kelishuvdir; nizolarni tingla, ammo jazoni ustuvor qilma"¹⁷ degan qoida mavjud bo'lsa, m.a. XI–V asrlarga oid "Shū Jīng" (Tarix kitobi)ning "Lyu jazolari" bobida "Jazolarning eng oliy maqsadi — jazosizlikka erishishdir"¹⁸-deb qayd etilgan.

Konfutsiy ta'limotida sudlashuv — jamiyatdagi buzilish belgisi hisoblangan. Ushbu ta'limotda "Agar odamlar qonun bilan boshqarilsa, ular jazodan qochishga urinadi. Agar odamlar axloq bilan boshqarilsa, ular uyat hissiga ega bo'ladi"¹⁹ deb ta'kidlangan. Shu nuqtayi

¹³ Суверов Е.В. Римское право. Барнаул, 2009.-107 с.

¹⁴ Гиро П. Быт и нравы древних римлян. Смоленск, 2001.-454-455 с.

¹⁵ J.R.Shukurov O'zbekiston Respublikasida yarashuv institutini qo'llash va uni takomillashtirish istiqbollari: Yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (RhD) dissertatsiyasi. – T., 2025.- b. 16.

¹⁶ The Code of Hammurabi, translated by L. W. King/ <https://avalon.law.yale.edu/ancient/>(Elektron manbaga murojaat qilingan sana: 15.01.2026 y)

In: The Avalon Project: Documents in Law, History and Diplomacy.Yale Law School. Articles 209–214.

¹⁷ Li Xueqin (李学勤), *Zhouli yu gudai falü* (周礼与古代法律), Beijing, 1998.

¹⁸ Legge, James. *The Shoo King*. Oxford, 1865.

¹⁹ <https://antilogicalism.com/wp-content/>(Elektron manbaga murojaat qilingan sana: 15.01.2026 y)

nazardan Qadimgi Xitoyda nizolarning katta qismi qishloq oqsoqollari, urug' boshliqlari, mahalliy amaldorlar (里正, lizheng) tomonidan hal qilingan²⁰.

Qadimgi Hindistonda esa yengil va o'rta og'irlikdagi huquqbuzarliklar davlatga qarshi jinoyat sifatida emas, balki jamoaviy va axloqiy muvozanatni buzuvchi holat sifatida baholangan. Shu sababli bunday ishlar yarashuv, tovon va kechirish orqali hal qilingan. Bu amaliyot dxarma ta'limoti, panchayati instituti hamda Manusmriti va Arthashastra kabi normativ matnlarda o'z aksini topgan.

Qadimgi Hindiston huquq tizimi dxarma (धर्म) — axloqiy-huquqiy majburiyat, adharm — jamiyat muvozanatini buzish va jamoaviy adolat va ijtimoiy muvozanatni tiklash tamoyillariga asoslangan. Tomonlar o'rtasidagi nizoni ko'rib chiqish va hozirda mavjud bo'lgani kabi ularni yarashtirish masalasini qishloq yoki mahalliy jamoaning oqsoqollar kengashi **panchayat** hal qilgan. Unda tomonlar eshitilgan, aybdor xatosini tan olgan, tovon belgilangan va jabrlanuvchi rozi bo'lgan taqdirda nizo yakunlangan va jazo qo'llanilmagan²¹.

Miloddan avvalgi II asr — milodiy II asrga taaluqli Manusmriti (Manu Smṛti) qonunlarida jarima (दण्ड, daṇḍa), tovon, zararni qoplash orqali adolatni tiklash nazarda tutilgan²². Bundan agar jinoyat sodir etgan shaxs zararni qoplasa yoki tovon to'lasa o'rtadagi nizo hozirgi yarashuv kabi yakunlangan degan xulosaga kelish mumkin.

Ajablanarlisi, qadimgi Hindiston huquqida prāyaścitta, ya'ni gunohni qoplash, tavba qilish instituti mavjud bo'lgan. Unga ko'ra, jabrlanuvchidan uzr so'rash; tovon to'lash; jamoa oldida aybini tan olish kabilarda jazo yengillashtirilgan yoki ayrim hollarda umuman qo'llanilmagan²³.

Biz yuqorida yarashuv institutining yuzaga kelishi va shakllanishiga oid eng qadimiy ildizlari haqida chuqur ma'lumotga ega bo'ldik. Endilikda ushbu institutning hozirgi O'zbekiston hududida vujudga kelishi va shakllanishini tadqiq etishga o'tsak.

Barchamizga ma'lumki, hozirgi Markaziy Osiyo hududida davlatchilik qariyb uch ming yillikka borib taqaladi. Shu mazmundagi tarixiy adabiyotlarda keltirilgan ma'lumotlar yarashilganligi munosabati bilan jinoiy javobgarlikdan ozod qilish instituti ushbu institutning nafaqat O'zbekiston Respublikasining amaldagi jinoyat qonunchiligida, balki bir necha asrlar oldin yurtimiz hududida mavjud bo'lgan davlat tuzilmalarida ham mavjud bo'lganligini ko'rsatadi²⁴.

Tarixiy manbalarga ko'ra, jinoyat va jazo tizimi mamlakatimiz hududida mavjud bo'lgan qadimgi davlatlarda davlatchilik yuzaga kelganidan boshlab to eramizning VII-VIII asriga qadar odat huquqi hamda zardushtiylik dinining asosiy manbaasi bo'lgan "Avesto" asosida²⁵, VIII

²⁰ Philip C. C. Huang. *Civil Justice in China: Representation and Practice*. Stanford University Press, 1996.

²¹ Historical Analysis of Panchayat Justice in India, *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research*, 2019.

²² *The Laws of Manu*, transl. G. Bühler, Oxford, 1886.

²³ Kane, P. V. *History of Dharmasāstra*, Vol. IV, Poona, 1953.

²⁴ Payziyev D.Yu. Yarashilganligi munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilish institutini takomillashtirish. Yu.f.f.dok (PhD) dis. — T., 2021. — 37-38 b.

²⁵ Turayeva D.R. Jinoyat protsessida jabrlanuvchining manfaatlari muhofazasi: genezisi va rivojlanish tarixi/ SIYOSATSHUNOSLIK, HUQUQ VA XALQARO MUNOSABATLAR JURNALI/ Vol. 2 No. 1 (2023)/ [https://sciencebox.uz/\(Elektron manbaga murojaat qilingan sana: 15.01.2026 y\)](https://sciencebox.uz/(Elektron manbaga murojaat qilingan sana: 15.01.2026 y))

asrdan boshlab XIX asrning so'ngiga qadar esa odat normalari bilan birgalikda shariat normalari bilan ham tartibga solingan²⁶.

"Avesto" Zardushtiylik dinining asosiy manbasidir. Ushbu diniy ta'limotda rostlik va haqiqat uchta ma'naviy-huquqiy tayanchga asoslanadi: ezgu fikr, ezgu kalom (so'z), ezgu amal (ish)²⁷. Jinoyatlar esa dinga; shaxsga; hayvonotga; mulkka; axloqqa va tabiatga qarshi jinoyatlar kabi turlarga bo'lingan²⁸.

"Avesto"ning 4 dona kitobi bizgacha yetib kelgan bo'lib, ularning orasida 22 bobdan iborat "Vandidod"²⁹ (ayrim manbalarda "Videvdat"³⁰) kitobi turli sohadagi huquqiy munosabatlarni tartibga solgan qonun normalari (nizom)dan iboratdir. "Vandidod" fargardlarga bo'lingan hamda unda boshqa huquq sohalari singari jinoyatlar, ularning turlari ("ochiripta", "avauyrayshta", "aridush" va "pishavantu") va ularga beriladigan jazolar tartibga solingan³¹.

Biroq, O'zbekistonda yarashilganligi munosabati bilan jinoiy javobgarlikdan ozod qilish institutining retrospektiv tahlilini amalga oshirgan olim D.Yu.Payziyevning fikricha, "Vandidod"da qanday harakatlar jinoyat sanalishi va sanalmasligi, qanday ijtimoiy xavfli xatti-harakatlarga jazo berilmasligi hamda qaysi gunohlar afv etilishi mumkinligi belgilangan bo'lsada, aybdorning jabrlangan shaxs bilan yarashuviga oid normalar tartibga solinmagan³².

Shunday bo'lsada, "Vandidod"da huquqbuzarlik oqibatlarini bartaraf etishda tovon to'lash va poklanish institutlari nazarda tutilgan³³. Ushbu mexanizmlar jazolashdan ko'ra ijtimoiy muvozanatni tiklashga qaratilgan bo'lib, zamonaviy yarashuv institutining ilk ko'rinishlari sifatida baholanishi mumkin³⁴.

Ushbu tarixiy manba mazmunidan kelib chiqadigan bo'lsak, o'sha davrda taraflarni kelishtiruvchi sudlov faoliyati quyidagi jihatlari bilan tavsiflangan:

- a) guruh munosabatlari tashkiliy jihatdan tartibga solinmagan;
- b) o'zaro munosabatlarda vujudga keladigan nizolarni hal qilish uchun sudlov yurituviga ehtiyoj bo'lgan;

²⁶ Rajabov B. Ish yurituvni soddalashtirish jarayonlarining rivojlanish tarix/ Jamiyat va innovatsiyalar – Общество и инновации – Society and innovations Special Issue – 02 (2023) / 304-b/ <https://inscience.uz/index.php/socinov/index>(Elektron manbaga murojaat qilingan sana: 15.01.2026 y)

²⁷ Turg'unov M.T. "Avesto"da kishilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlariga va odob-axloqqa qarshi jinoyatlarning ifodalanishi/ Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari Actual Problems of Humanities and Social Sciences Volume 4 | Issue 5 | 2024/ 292-b/ <https://scienceproblems.uz/>(Elektron manbaga murojaat qilingan sana: 24.01.2026 y)

²⁸ Рахмонов Р.И. «Авеста» – великий историко-правовой источник // Проблемы современной науки и образования. – М., 2013. – № 2 (16) – С.133.

²⁹ «Avesto»ning o'zbek tilidagi tarjimasida «Vandidod». Qarang: Avesto. Tarixiy-adabiy e'dgorlik. Asqad Mahkam tarjimas. – T., 2001. – B.106.

³⁰ Рахмонов Р.И. «Авеста» – великий историко-правовой источник // Проблемы современной науки и образования. – Москва, 2013. – № 2 (16). – С. 133.

³¹ Avesto: Tarixiy-adabiy yodgorlik. Asqad Mahkam tarjimas. – T.: «Sharq», 2001. – B. 118.

³² Payziyev D.Yu. Yarashilganligi munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilish institutini takomillashtirish. Yu.f.f.dok (PhD) dis. – T., 2021. – 38 b.

³³ Darmesteter J. *The Zend-Avesta. Part I: The Vendidad* // Sacred Books of the East. Vol. 4. Oxford: Oxford University Press, 1880.

³⁴ Boyce M. A History of Zoroastrianism. Vol. 1. Leiden: Brill, 1975.; Johnstone G. Restorative Justice: Ideas, Values, Debates. Cullompton: Willan Publishing, 2002.

v) tajribali va nufuzga ega shaxs (oqsoqol, sardor) yoki jamoa (oqsoqollar kengashi, yig'ilish) yarashtirish vazifasini amalga oshirgan;

g) yarashuvning asosiy maqsadi nizoni hal qilish bo'lgan va uning qarori, ko'pincha, aybdorni jazolashni nazarda tutgan³⁵.

Bizning fikrimizcha, qadimgi zardushtiylik manbai bo'lgan "Avesto"ning "Vendidod" kitobida zamonaviy yarashuv institutiga xos bo'lgan ayrim elementlar — jumladan, zararni qoplash, aybni tan olish va jazoni yengillashtirish mexanizmlari mavjud bo'lgan. Biroq mazkur institut mustaqil protsessual shakl sifatida emas, balki axloqiy-diniy tartibga solish vositasi sifatida namoyon bo'lgan.

Keyinchalik hozirgi sarxadlarimizda Turk xoqonligi hukm surgan bo'lib, ushbu davrdagi huquq manbalariga oid ma'lumotlar juda kam uchraydi. Lekin o'sha vaqtda hukmronlik qilgan turkiy xalqlar ichida qaysi dinga e'tiqod qilishiga qarab, zardushtiylik va buddaviylik dinlarining muqaddas kitoblari, odat huquqlari, xoqon va jabg'ularning buyruq, farmon va boshqa hujjatlari bo'lganligi, ular asosida turli huquqiy munosabatlar tartibga solinganligi to'g'risidagi ma'lumotlar uchraydi.

Turk xoqonligi davrida huquqiy munosabatlarni tartibga solishning asosiy manbai sifatida To're (Töre) xizmat qilgan bo'lib, u yozilmagan, ammo jamiyat tomonidan umumiy qabul qilingan va davlat hokimiyati tomonidan ham tan olingan huquq tizimi sifatida amal qilgan. Ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha, mazkur tizimda nizolarni hal qilish jazo qo'llashdan ko'ra ijtimoiy muvozanatni tiklash, jamoaviy barqarorlikni saqlash va taraflarni murosaga keltirishga qaratilgan³⁶.

To're Orxun-Enasoy yozuvlari, Devonu lug'otit turk va Qutadg'u bilig asarlarida keltirib o'tilgan. Yusuf Xos Hojib o'zining mashhur "Qutadg'u bilig" asarida "To're — adolat, bilim va hikmatdir. U oqilona boshqaruvdir. To're davlatni boshqarishda hech qachon shaxsiy manfaatlarga asoslanmaydi. U insonlarga yaxlit qarab, dunyoga quyosh va oy kabi nur sochadi. Shuning uchun uning nuri hammaga teng tushadi. U barchani teng ko'radi... Hukmdor bo'lish yaxshi, ammo To're undan ham yaxshiroqdir. Eng yaxshi hukmdor — xalqni adolat va insonparvarlik asosida boshqaradigan hukmdordir. Bunday tuzumda hatto bo'ri bilan qo'y ham birga yashay oladi"³⁷ deb ta'kidlagan bo'lsa, Mahmud Qoshg'ariy o'zining mashhur Devonu lug'otit turk asarida shunday yozadi: "Agar zo'ravonlik eshikdan kirsam, To're derazadan chiqib ketadi. Davlat qulashi mumkin, ammo To're saqlanib qoladi"³⁸.

Qutadg'u biligda bayon etilgan adolat, tenglik va insonparvarlik tamoyillari ham nizolarni hal qilishda muhim rol o'ynagan. Yusuf Xos Hojib ta'kidlaganidek, "Hamma mening ko'zimda teng"³⁹dir. Bu esa yarashuv jarayonida taraflarning teng huquqli ishtirokini ta'minlovchi muhim omil hisoblanadi.

O'sha davrdagi huquq tizimining o'ziga xos muhim jihati bu — javobgarlikning differentsiatsiyalangan shaklidir. Ayrim hollarda jinoyat uchun shaxs emas, balki butun urug'

³⁵ Воскобитова Л.А. Защита прав и интересов организаций и граждан: уголовно-правовой, уголовно процессуальный и криминологический аспект.: Монография. — М., 2019. — 144 с.
[https://znaniyum.com/catalog/\(Elektron manbaga murojaat qilingan sana: 26.01.2026 y\)](https://znaniyum.com/catalog/(Elektron manbaga murojaat qilingan sana: 26.01.2026 y))

³⁶ Türk Milli Kültürü Kafesoğlu İ. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1984.

³⁷ Yusuf Has Hacı. *Kutadgu Bilig*. Trans. R.R. Arat. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956.

³⁸ Mahmud al-Kashgari. *Dīwān Lughāt al-Turk*. Trans. Besim Atalay. Ankara, 1939–1943.

³⁹ Yusuf Has Hacı. *Kutadgu Bilig*. Trans. R.R. Arat. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956.

javobgar bo'lgan (collective liability). Bu esa nizoni individual jazo orqali emas, balki ijtimoiy munosabatlarni tiklash orqali hal qilishga qaratilganini ko'rsatadi. Buni biz quyidagi tarixiy manbalardagi ma'lumotlardan ko'rishimiz mumkin.

Tarixiy manbalarda keltirilishicha, Kangyuy (Qang'li) hukmron sulolasining bir tarmog'i bo'lgan Kan kuchli davlat bo'lgan. Unga o'z atrofidagi sakkiz mulk bo'ysunib, Samarqand sug'dida mayda mulklar (davlatlar) konfederatsiyasi mavjud bo'lgan. Shu davrda Samarqandda "Turk qonunnomasi" amalda bo'lib, u ibodatxonada saqlangan. Jazo berish vaqtida qonunnoma qo'lga olinib, shunga asosan jazo tayinlangan. Og'ir jinoyatlar uchun butun urug', uncha muhim bo'lmaganlari uchun esa jinoyatchining o'zi qatl etilgan. O'g'irlik uchun oyog'i qirqib tashlangan⁴⁰.

Bezorilik oqibatida tana a'zolariga shikast yetkazishga mulkiy jazo — zararni to'latish (qoplash) jazosi berilgan. Bunda keltirilgan zararning darajasi e'tiborga olingan, ya'ni bezorilik orqasida biror kishining ko'ziga jarohat yetkazilsa, jabrlanuvchiga qizini erga berishi, qizi bo'lmasa, uylanishi uchun zarur mulkni taqdim etishi lozim edi. A'zolarining birortasini ishdan chiqarsa, bu zarar ishga yaroqli ot bilan qoplangan. Ot yoki boshqa ashyolarni o'g'irlaganlik uchun o'g'irlangan ashyo qiymatining o'n barobarini undirib olish bilan cheklanilgan⁴¹.

Garchi Turk xoqonligi davrida yarashuv instituti mustaqil protsessual shaklda mavjud bo'lmagan bo'lsa-da, uning asosiy mazmuniy elementlari — kompensatsiya, kelishuv va ijtimoiy tiklanish — amalda qo'llangan va zamonaviy yarashuv institutining tarixiy ildizlaridan biri hisoblanadi.

Keyinchalik, VIII asrda Movaraunnahr deb nomlangan hozirgi Markaziy Osiyo hududlari Qutayba ibn Muslim boshchiligidagi arablar tomonidan istilo qilingach, ushbu hududlarda to Chor Rossiyasi tomonidan to XIX asrning oxirida amalga oshirilgan sud-huquq tizimidagi islohotlarga qadar barcha ijtimoiy munosabatlar shariat normalari orqali tartibga solingan.

Islom dinining jamiyatdagi barcha sohalarga kirib kelishi eski ijtimoiy-huquqiy odat, an'analarning siqib chiqarilishi va musulmon huquqiga asoslangan qadriyatlarining joriy etilishiga olib keldi. O'zbekiston hududida deyarli o'n uch asr davomida faoliyat ko'rsatgan qozilik va biy sudlari shariatga asoslangan holda xalq odatlari va an'analariga tayanib qarorlar qabul qilgan⁴².

Sha'riat normalarida yarashuv instituti shariat normalari asosida tartibga solingan musulmon huquqida jabrlanuvchining huquq va qonuniy manfaatlarini muhofaza etishda nihoyatda muhim o'rin egallagan⁴³.

Bu davrda jinoyatlar toifalarga ajratilgan holda quyidagicha uchga bo'lingan: *birinchisi*, aniq jazo (sanksiya) – hadd bilan jazolanadigan jinoyatlar, *ikkinchisi*, qon bahosi qoidalari asosida jazo beriladigan jinoyatlar va *uchinchisi*, ta'zir bilan jazolanadigan jinoyatlar⁴⁴.

⁴⁰ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. II том. – С. 271-280. / .

⁴¹ Muqimov Z. O'zbekiston davlati va huquqi tarixi. Oliy o'quv yurti talabalari uchun darslik. – T., 2003. – 232 b.

⁴² Омрали Ж.О. Судебная власть в системе разделения властей в Узбекистане // Вестник КазНПУ. – Алматы, 2010/www.articlekz.com/(Elektron manbaga murojaat qilingan sana: 27.01.2026 y)

⁴³ Saxaddinov S.M. Sud muhokamasida jinoyat protsessual yarashuvni takomillashtirish muammolari: Dis. ... yurid. fan. nom. – T.: O'zR IIV Akademiyasi, 2005. – B. 22.

⁴⁴ Сюкияйнен Л.Р., Лихачев В.А. Мусульманское право. (Структура и основные институты).

Ushbu jinoyatlarning ikkinchi toifasida bugungi kunda amaldagi jinoyat qonunchiligida mavjud bo'lgan yarashuv institutidagi qoidalarga o'xshash qoidalar amal qilgan bo'lib, bunda aybdordan qasos olinishi, aybdorning diya (xun) to'lashi yoki aybdorni avf qilish masalasi jabrlanuvchi yoki uning vorislari tomonidan hal qilingan⁴⁵. Ya'ni, jabr ko'rgan taraf jinoyat sodir etgan shaxsni tovon to'lagani uchun kechirib, da'vosidan voz kechishi va u bilan yarashishi tufayli qozi (sud)dan aybdorni jazodan ozod qilishni talab etishga haqli bo'lgan⁴⁶.

Shu bilan birga, shariat normalarida yarashuv masalalarini sulh instituti ham tartibga solgan bo'lib, jinoyatlar bo'yicha kelishilgan sulh diya bilan bog'liq holda tuzilgan⁴⁷. Shu bilan birga qisas (qasos) va tazir (ixtiyoriy jazo)⁴⁸ ham mavjud bo'lgan. Islomda qasddan zarar yetkazilganda qasos olish imkonini beruvchi "qisos" tushunchasi e'tirof etilib, yarashuv qat'iy jazoga muqobil sifatida qasos olish va o'ch olish holatini oldini olish mexanizmi bo'lib xizmat qilgan. Islomiy "tavba" tushunchasi esa yarashuv jarayonining ajralmas qismidir. Huquqbuzarlar qilmishlari uchun chin dildan tavba qilib, jabrlanuvchidan kechirim so'rashga va solih hayot kechirish majburiyatini ko'rsatishga da'vat etiladi⁴⁹.

Biz yuqorida sanab o'tgan hozirgi vaqtdagi yarashuv institutini o'sha vaqtdagi ko'rinishlarini ifodalovchi tushunchalarni Burxoniddin Marg'iloniyning "Hidoya" asarida alohida boblarda toifalarga ajratilgan holda bayon etilganligini ko'rishimiz mumkin. Misol uchun, "Hidoya" asarining to'rtinchi juzida "sulh" masalasi alohida bobda bayon qilinib yoritib berilgan. Asarning uchinchi juzida esa undiriladigan tovon haqi jazo sifatida qo'llanilgandan so'ng, bu tovonni to'lashi lozim bo'lgan aybdor uch yil mobaynida to'lashi lozimligi belgilangan. Islom qonunchiligiga ko'ra, aybdor sodir etgan jinoyati oqibatida jabrlanuvchiga yetkazilgan zararlari uchun tovon to'lashi lozim bo'lib, bu esa unga berilgan jazo sifatida qaralgan. Agarda jabrlanuvchi yarashuvga rozi bo'lmasa, unga jinoyatni sodir etishda aybdor bo'lgan shaxsga nisbatan qasos olish huquqi mavjud bo'lgan. Yarashuvga rozi bo'lsa, to'kilgan qon uchun 6 turdagi xunni to'lash tartibi amalda bo'lib, 6 yoshdan oshganlar 100 tuya yoki 200 xo'kiz, 1000 qo'y yoki 1000 miskol oltin yoki 1000 (kumush) dirham pul to'lash talab etilgan. Sodir etilgan jinoyat bo'yicha ish yuritish jabrlanuvchining og'zaki arizasi asosida boshlanib, ishni ko'rib chiqayotgan qozi jabrlanuvchining ishni ko'rib chiqish jarayonida bevosita ishtirok etishini talab qilgan⁵⁰.

Zotan, "Sulh" so'zi lug'atda oradagi nizodan keyin "yarashish", "kelishish" degan ma'noni anglatadi. Shar'iy istilohda esa, sulh nizoni ko'taradigan shartnoma. Sulhning shariatga kiritilishi oyat va hadislar asosida bo'lgan. Sulh iqrar, sukut va inkor ila to'g'ri bo'ladi. Sulh o'zi

M., «Hayka». 1984. – C. 78.

⁴⁵ Ubaydulloh ibn Ma'sud. Muxtasar: (Shariat qonunlariga qisqacha sharh). – T.: Cho'lpon, 1994. – B. 284.

⁴⁶ Rustambayev M.X. va boshq. O'zbekiston Respublikasi jinoyat huquqi kursi. II tom. Umumiy qism. Jazo to'g'risida ta'limot. Oliy ta'lim muassasalari uchun darslik // To'ldirilgan va qayta ishlangan ikkinchi nashr. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2018. – B. 157.

⁴⁷ Qarang: Ubaydulloh ibn Ma'sud. Muxtasar: (Shariat qonunlariga qisqacha sharh). – T.: Cho'lpon, 1994. – B. 284-285; Xidoya: komentarii musulmanskogo prava/ otv.red., prof. d.yu.n. A.X.Saidov. – T.: O'zbekiston, 1994. – S. 480.

⁴⁸ Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Kifoya. 3-juz. «Diya kitobi»-T.: «Hilol nashri», 2022. B.542.

⁴⁹ J.R.Shukurov O'zbekiston Respublikasida yarashuv institutini qo'llash va uni takomillashtirish istiqbollari: Yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (RhD) dissertatsiyasi. – T., 2025.- b. 23.

⁵⁰ Abdurasulova Q.R., To'laganova G.Z. Yarashuvchilik institutida advokatning ishtiroki // Yarashuvchilik institutini takomillashtirish:nazariya va amaliyot: davra suxbati.-T.: TDYUI, 2005. - 19-b.

nizoni ko'tarish uchun tuziladi. Sulh tuzilganda badalning noaniq qolishi esa yana yangitdan nizo chiqishiga sabab bo'ladi⁵¹.

Nazarimizda, sha'riat normalari hozirgi yarashuv institutining qadimiy ko'rinishi bo'lib, mohiyatan zamonaviy yarashuv institutiga nisbatan mukammalroq jihatlariga ega. Mazkur normalar nafaqat yarashuv institutining, balki hozirgi kundagi zamonaviy huquq sohasining ham tarixiy ildizi hisoblanadi desak mubolag'a qilmagan bo'lamiz.

Amalga oshirilgan tarixiy-huquqiy tahlil shuni ko'rsatadiki, yarashuv instituti insoniyat tamaddunining ajralmas qismi bo'lib, u davlat hokimiyati to'liq shakllanmagan davrlardayoq odat normalari zaminida yuzaga kela boshlagan.

Ilk sivilizatsiyalar tajribasi nuqtai nazaridan qaralganda, Qadimgi Rimda "O'n ikki jadval qonunlari"dagi yarashuvga chaqiriq va transaksiya (transactio) tushunchasi, Bobilda "Hammurapi qonunlari"dagi tovon to'lash va zararni qoplash mexanizmlari, Qadimgi Xitoyda konfutsiycha adolat tamoyiliga asoslangan jamoaviy yarashtirish amaliyoti, Hindistonda esa dxarma ta'limoti, panchayati instituti va prāyashchitta — ya'ni tavba va kechirim tizimi yarashuv institutining ilk namunalari sifatida namoyon bo'lgan. Hozirgi O'zbekiston hududida esa davlatchilik yuzaga kelgan davrdan boshlab yarashuv elementlari turli shakllarda mavjud bo'lgan. "Avesto"ning "Vandidod" kitobida tovon to'lash va poklanish orqali ijtimoiy muvozanatni tiklash; Turk xoqonligi davridagi To're huquqida kompensatsiya va jamoaviy javobgarlik mexanizmlari; shariat normalarida qasos, diyva va sulh institutlari — bularning barchasi zamonaviy yarashuv institutining tarixiy-huquqiy ildizlari hisoblanadi.

Ta'kidlash joizki, tadqiqot davomida ko'rib chiqilgan barcha tarixiy davrlarda yarashuv mustaqil protsessual institut sifatida rasmiylashmagan bo'lsa-da, uning mazmunini tashkil etuvchi asosiy elementlar — zararni qoplash, aybni tan olish, jabrlanuvchi roziligi va jazoni yengillashtirish — doimo amalda qo'llanilib kelgan. Bu esa yarashuv institutining zamonaviy shakli tarixiy merosga emas, balki tarixiy meros zamonaviy shaklga asos bo'lganligini isbotlaydi.

1. Xulosa sifatida shuni ta'kidlash mumkinki, yarashuv institutining bugungi kundagi protsessual shakli — ming yillik tarixiy tajriba, turli madaniyatlar va huquq tizimlarining sintezi mahsulidir. Mazkur institutni yanada takomillashtirishda xalqimizning boy tarixiy-huquqiy merosini e'tiborga olish ilmiy jihatdan asosli va amaliy ahamiyatga molik bo'ladi.

⁵¹ Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Kifoya. 3-juz. "Sulh kitobi"-T.: "Hilol nashri", 2022. - 524 527-b.